

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
В ЕВРОРЕГИОНЕ «ДНЕПР»
в 2011 г.

Чернигов
2012

**Черниговская областная государственная администрация
Институт археологии НАН Украины
Черниговский национальный педагогический университет
имени Т. Г. Шевченко**

**Администрация Брянской области
Институт археологии РАН
Брянский государственный университет имени И. Г. Петровского**

**Гомельский областной исполнительный комитет
Институт истории БАН
Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины**

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
В ЕВРОРЕГИОНЕ «ДНЕПР»
в 2011 г.**

**Чернигов
2012**

УДК 902/477.51+470.333+476

А 87

ББК Т 4 С

С 32 Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г. – Чернигов: – _____, 2012. – 170 с.

ISBN

Книга содержит сведения об археологических исследованиях, проведенных в 2011 г. на территории Еврорегиона «Днепр», в состав которого входят Черниговская область Украины, Брянская область Российской Федерации и Гомельская область Республики Беларусь.

Для историков, археологов, преподавателей, учителей, работников музеев, краеведов.

Редакционная коллегия:

Академик НАН Украины Толочко П. П. – ответственный редактор (Киев), член-кор. НАН Украины Ивакин Г. Ю. (Киев), член-кор. НАН Украины Моця А. П. (Киев), проф. Коваленко А. Б. (Чернигов), доц. Коваленко В. П. – ответственный секретарь (Чернигов), член-кор. РАН Гайдуков П. Г. (Москва), проф. Шинаков Е. А. (Брянск), проф. Чубур А. А. (Брянск), проф. Левко О. Н. (Минск), проф. Марзалюк И. А. (Могилев), проф. Макушников О. А. (Гомель).

Рекомендовано к печати Ученым советом Черниговского национального педагогического университета имени Т. Г. Шевченко (протокол № 5 от 28 декабря 2011 г.)

ISBN

© Авторы, 2012.

ОБОРОННІ СПОРУДИ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

О. П. Моця (Київ), В. М. Скороход, Ю. М. Ситий (Чернігів)

Виповзівський археологічний комплекс розташований між селами Виповзів і Лутава Козелецького р-ну Чернігівської обл., за 800 м від південної околиці с. Лутава, на південно-західній околиці с. Виповзів. Комплекс займає вузький мис, що на 600 м врізається в заплаву р. Десна у східному напрямку (Рис. 1) і омивається з південного боку р. Кримка (права притока р. Десна). На стрілці мису знаходиться невелике городище розмірами 70 × 90 м. Із заходу до городища прилягає відкритий посад площею 75 – 100 × 300 – 450 м. Південна половина мису вкрита сосновим лісом, а посередині нього проходить дорога, що пролягає із села і спускається до заплави по південному схилу тераси до р. Кримка. Біля підніжжя городища та посаду з північного боку знаходиться відкритий поділ площею 30 – 100 × 450 м, що займає підвищення, розташоване вздовж мису із заходу на схід.

Уперше територія пам'ятки досліджувалась 1889 р. В. Л. Беренштамом, який заклав на майданчику городища декілька шурфів¹. У 1912 р. В. А. Шугасівський та Є. О. Корноухов заклали тут траншею, 2 шурфи та розкопали декілька «бугрів»². У 1924 р. комплекс обстежив А. Г. Розанов³, у 1947 р. – І. І. Ляпушкін⁴, у 1948 р. – Ф. Б. Копилов, у 1971 р. – М. П. Кучера та О. В. Сухобоков⁵.

У 1981 р. Чернігово-Сіверська експедиція під керівництвом В. П. Коваленка провела розвідувальні археологічні роботи на городищі, де був закладений шурф, що виявив слабонасичений культурний шар (0,25 – 0,30 м), похований під шаром піску⁶. В 1989 – 1990 рр. пам'ятку вивчала експедиція під керівництвом А. Л. Казакова, який частково розрізав вал з напільного боку городища⁷.

З 2009 р. пам'ятку досліджує експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О. П. Моці та В. М. Скорохода. У 2009 р. на південно-східному схилі городища був закладений шурф, який не виявив залишків культурного шару через значну потужність піщаних відкладень (1,2 м – у шурфі; 3,2 м – від верхівки дюни). Із західного боку в напільному валу городища була поновлена зачистка А. Л. Казакова 1989 р. з метою ув'язки рівня залягання культурного шару на городищі та посаді. В результаті зафіксовано край напільного рову та горілий прошарок, перекритий оплелим насипом валу та піщаними нашаруваннями. Ділянка, на якій було споруджено городище, розташована дещо вище за рівень сучасної денної поверхні посаду, що дозволяє говорити про максимальне використання природного рельєфу для потреб оборони⁸.

У сезоні 2010 р. на західному схилі городища була закладена траншея № 1, до якої зі сходу увійшла зачистка № 1 (2009 р.). Траншея мала розміри 2 × 7,8 м і була орієнтована по лінії схід – захід. В результаті досліджень виявлено рів довжиною 5,5 м і глибиною 1,7 м (від рівня материка). Нижнє заповнення рову містить керамічний матеріал першої половини Х ст., фрагменти ліпних сковорідок та нечисленні шматки металургійного шлаку. В шарах Х ст. знайдено бронзову петельку від сумочки та фрагмент оселка з пісковіку. Середнє заповнення рову містить нечисленні матеріали ХІІ ст. серед яких фрагмент пірофілітового пряслиця, уламки кераміки, стінка амфори та кістки тварин. Судячи за стратиграфічними спостереженнями, у ХІІ ст. рів не поновлювався і був замулений природнім шляхом⁹.

З метою дослідження конструкцій валу та облаштування проїзду на городищі у сезоні 2011 р. був закладений розкоп розмірами 10 × 12 м (Рис. 2; 3), орієнтований стінками за сторонами світу і довгою віссю витягнутий по лінії схід – захід. Розкоп розбитий із врахуванням місця ймовірного місцезнаходження центральної вулиці посаду таким чином, що південна лінія квадратів (2 × 2 м) мала б знаходитися південніше північного краю дороги, виявленої 2010 р. На користь цього свідчить і те, що в південно-східному куті розкопу зафіксовані 2 ямки від стовпів, що, вірогідно, є рештками конструкцій від проїзду на городище.

Внаслідок робіт 2011 рр. вдалося виділити три етапи спорудження оборонних конструкцій Виповзівського городища. На першому етапі (кінець IX – початок X ст.) оборонні споруди представлені ровом з бермою завширшки від 0,7 до 2,2 м та залишками тіла валу з вертикально поставленою дерев'яною конструкцією з його внутрішнього боку. Ці конструкції у вигляді окремих згорілих деревин перекривають рівчак під частокіл і врізані в материковий пісок дюни зі сходу та заходу від нього. Фіксуються залишки деревини шириною 0,2 м, розташовані на відстані 0,15 м одна від одної. На дні заповнення клітей виявлено значну кількість болотної руди, принесеної із заплави.

У напільному рові фіксуються сліди пожежі початку X ст., після якої відбулася реконструкція укріплень (Рис. 4). Залишки вертикальної дерев'яної конструкції були розібрані, і з внутрішнього боку валу поставлені кліті, що виходили на майданчик городища. На розкопі в плані зафіксовані залишки деревин, пов'язаних з пожежею оборонних конструкцій, розташованих з внутрішнього (східного) боку від залишків валу (засипаних городень).

Східні краї згорілих деревин конструкції доходять до східного верхнього краю рівчачка під частокіл, західні – до західного краю валу (городень) попереднього часу. Орієнтація деревин – перпендикулярно до рову та схилу дюни, по лінії схід – захід з невеликим відхиленням (до 20°) на південь.

Деревини, покладені в середньому на відстані 1,8 м (окрім допоміжних, що підсилювали конструкцію), являли собою основу клітей внутрішнього ряду укріплень городища на другому етапі їх існування.

Внутрішня кліть (східна) була врізана частково в рівчачок під частокіл, що був викопаний на схилі дюни за 12 м від її підосви з тим розрахунком, щоб під її підосвою можна було викопати зовнішній рів і на схилі залишити берму та городню. Ширина рівчачка сягала 0,8 – 1,0 м, глибина становила щонайменше 0,45 м. На дні рівчачка зафіксовані 27 ямок від частоколу. Діаметр стовпів – 0,2 – 0,3 м. Від діаметру стовпів під частокіл (0,7 м) відрізняються дві ямки, виявлені біля двох згорілих деревин конструкції внутрішньої кліті. Виявлення подвійних деревин, двох ямок від потужних стовпів та шарів другої пожежі на південь від них пов'язано з рештками конструкції проїзду, що лише частково увійшли до розкопу. Це деталі укріплень другого етапу. Ровик і встановлений у ньому частокіл відносяться до першого етапу зведення укріплень і пов'язані із залишками валу (городні) та зовнішнього рову. Матеріал з нижнього заповнення городні вказує на її синхронну появу з ровиком під частокіл (кінець IX – початок X ст.). Реконструкція відбулася згодом, після першої пожежі. В середині X ст. ця конструкція зазнала руйнувань під час чергової пожежі.

Для укріплення ґрунту на схилі дюни була зроблена підсіпка ґрунтом, взятим з подолу – темно-сірим супіском з включенням глею і піщини (товщина до 0,2 м). Після закріплення схилу глеєм була встановлена зовнішня (західна) стіна городні – острог, що являв собою потужні стовпи, поставлені з невеликим ухилом на схід. Городня, розташована вище по схилу, перев'язувалася з цими стовпами, після чого було викопано зовнішній рів. Під час будівництва городні до неї засипано родючий шар з

підніжжя городища. Його товщина тут сягає до 0,9 м, частково він потрапляє на берму (товщина 0,2 м). Материковий пісок з рову було засипано до верхньої частини новозбудованої конструкції. Ширина городні по лінії схід – захід сягала 4 м (по лінії частоколу), проте реконструкція (після першої пожежі?) укріплень частково могла знищити внутрішній край засипки городні, котра в стратиграфіях фіксується на ширину до 2,5 – 2,7 м.

Таким чином, за наслідками робіт можна виокремити три етапи спорудження укріплень на Виповзівському городищі. На першому етапі оборонні споруди були представлені ровом, городнею та частоколом. На другому етапі існували рів, городня та внутрішня кліть. Третій етап (XII ст.) репрезентують рів, рівчачок під частокіл по верхівці зруйнованих в середині X ст. укріплень, але матеріали цієї епохи виявлені лише у верхній частині заповнення рову.

У XII ст., коли Виповзівське городище частково втратило своє стратегічне значення і перетворилося на рядову фортецю на межі Чернігівської, Київської і Переяславської земель. По гребеню його валу споруджуються легкі укріплення, існування яких засвідчує невеликий рівчачок у стратиграфії південної стінки розкопу, в якому виявлені ямки від стовпів частоколу діаметром 0,2 – 0,3 м (Рис. 4).

Унікальність оборонних конструкцій Виповзівського городища полягає у тому, що перші укріплення були споруджені на схилі природної дюни, розташованої у східній частині мису. Мешканці городища споруджували укріплення на похилому західному схилі оконечності мису, а ґрунт брали з рову, викопаного біля її підніжжя з напільного боку. Розуміючи можливість сповзання конструкцій по схилу, будівельники укріпили поверхню схилу болотним глеєм, а зовнішню дерев'яну конструкцію (острог) зробили під нахилом у бік майданчика городища (Рис. 5).

Таким чином, нові дослідження Виповзівського городища засвідчують три етапи спорудження його укріплень. При цьому основна частина матеріалів з городища, посаду та подолу датується першою половиною X ст.

-
1. Науковий архів Інституту історії матеріальної культури РАН. – Рукописний архів, ф. 1, оп. 1889, спр. 48. Беренштам В. Л. Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. – Арк. 4 – 5 зв.
 2. Отчет о деятельности Черниговской губернской архивной комиссии за 1912 год. – Чернигов, 1913. – С. 9 – 10; Ясновська Л. Вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини членами Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Сіверянський архів. – Ніжин, 2007. – Вип 1. – С. 32.
 3. Коваленко О. Б. Ткаченко В. В. Розанов Анатолій Григорович // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і рр.). – К., 1991. – С. 347.
 4. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1961. – № 104. – С. 15.
 5. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд експедицій. – № 1971/17а. Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. – С. 59.
 6. Коваленко В. П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287.
 7. Казаков А. Л. Де відбувалися князівські «сними» 1155 та 1159 рр. (Історико-археологічний аспект локалізації літописної Лутави) // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 103.
 8. Скороход В. М. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К.; Луцьк, 2010. – С. 378 – 379; Коваленко В. Скороход В. Поліетнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX – початку X ст.

// Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Випуск 73. – Серія: Історичні науки. – № 6. – Чернігів, 2009. – С. 66 – 82.

9. Скороход В. Нові дослідження Виповзівського археологічного комплексу у 2010 р. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2011. – С. 180 – 184; Скороход В. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – К.; Полтава, 2010. – С. 307 – 308.

Рис. 1. Вигляд городища та посаду з південного сходу

Рис. 2. Розкоп на західному схилі городища

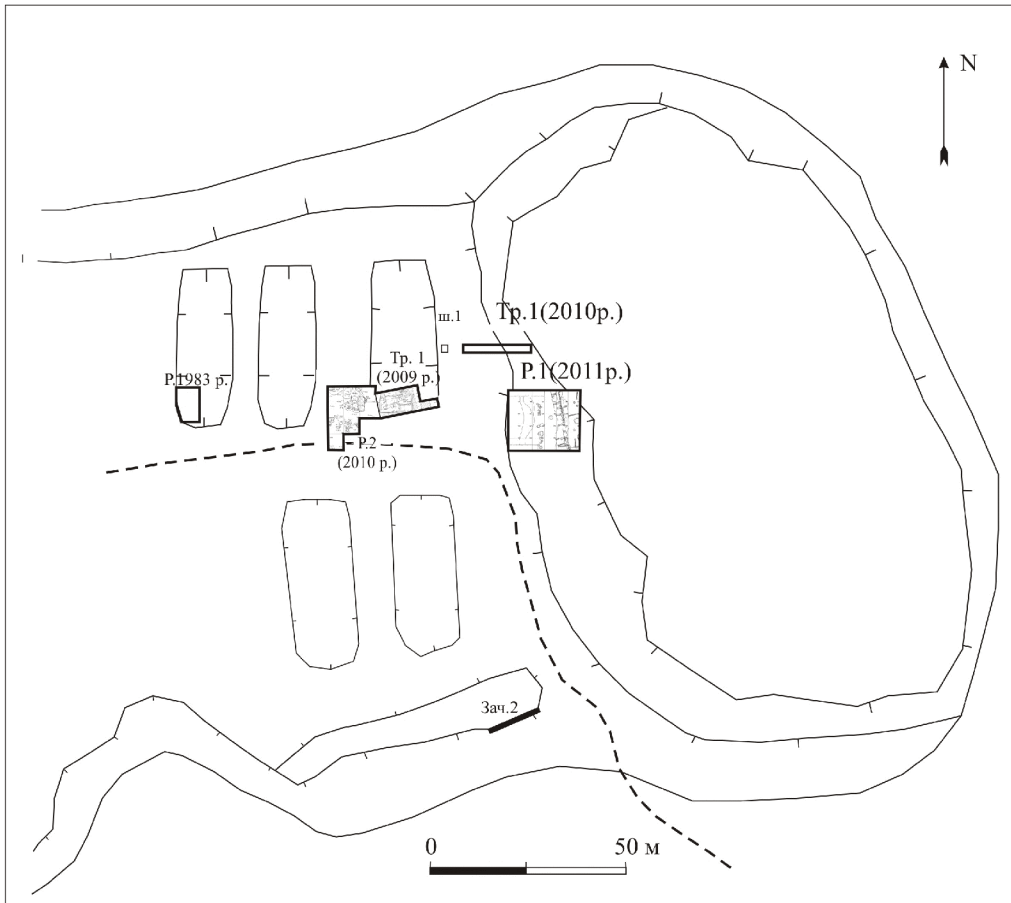

Рис. 3. План Виповзівського городища з розкопами

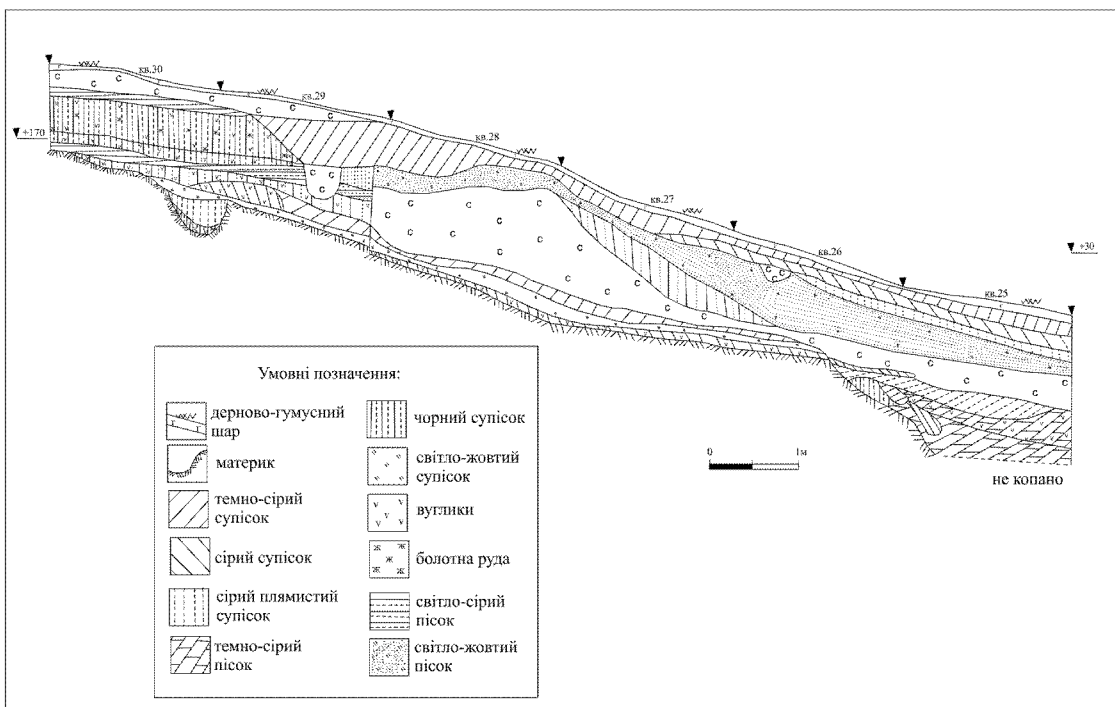

Рис. 4. Стратиграфія південної стінки у розкопі № 1 на Виповзівському городищі

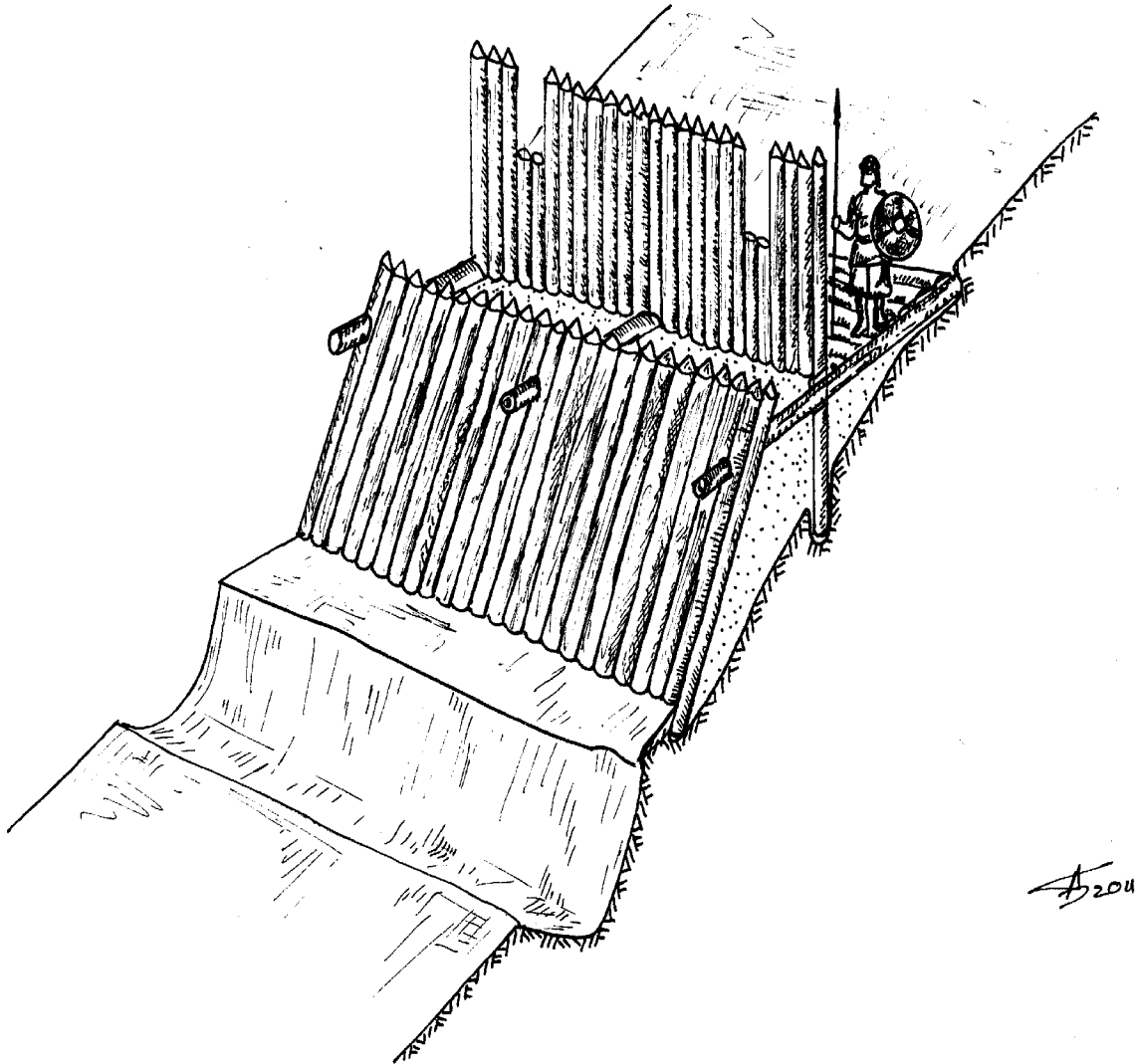

Рис. 5. Оборонні споруди початку X ст. на Виповзівському городищі.
(Реконструкція Ю. М. Ситого та В. М. Скорохода, малюнок О. М. Бондаря)

ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ АРХЕОЛОГИИ НИЖНЕГО ПОДЕСЕНЬЯ

А. П. Моця , П. С. Шидловский (Киев)

В полевом сезоне 2011 г. была проведена комплексная археологическая разведка Нижнего Подесенья по обоим берегам Десны от г. Остер до г. Киев в пределах территории Черниговской и Киевской областей. В работе экспедиции принимали участие научные сотрудники ряда организаций: Института археологии НАН Украины, Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, Черниговского национального педагогического университета имени Т. Г. Шевченко, Государственного научного центра защиты культурного наследия от техногенных катастроф МЧС Украины.

В качестве археологической территории исследуемый регион привлекал внимание ученых, начиная с конца XIX ст., когда В. Л. Беренштам провел работы на Выползовском городище. В начале XX в. К. А. Ставровский открыл поселение трипольской культуры в окрестностях с. Евминка на левобережье Десны. Дальнейшее исследование региона связано с работами Н. А. Макаренко, в 20-х гг. исследовавшего древнерусский памятник «Городец Остёрский» и трипольское поселение у с. Евминка¹.

Следующий этап изучения памятников Нижней Десны начался в послевоенные годы, во время проведения экспедиции «Великий Киев». Результатом работ О. Г. Шапошниковой, Ф. Б. Копылова, С. М. Одинцовой, В. Н. Канивца, И. И. Ляпушкина стало открытие и исследование ряда пунктов неолитической эпохи, позднего этапа трипольской культуры, бронзового века², древнерусских памятников³. В 60 – 70-е гг. исследователи уделили значительное внимание изучению древнейшей истории региона, проводились исследования памятников неолита – энеолита⁴, бронзового – раннего железного веков⁵.

Современный этап изучения Нижнего Подесенья характеризуется активной деятельностью Черниговской областной инспекции по охране памятников истории и культуры, сотрудники которой осуществили картографирование и постановку памятников на государственный учет, а также стационарных исследований на территории древнерусских городищ Выползов и «Городец Остёрский» сотрудниками Черниговского национального педагогического университета имени Т. Г. Шевченко.

Задачей разведочных работ, проводившихся под руководством авторов статьи, являлось картографирование известных археологических памятников региона, а также поиск новых объектов культурного наследия на территории Нижнего Подесенья⁶. Эта работа имеет особенное значение на современном этапе, в связи с происходящим приватизационным процессом и масштабными строительными работами, особенно вблизи Киева, которые ставят большую часть памятников на грань исчезновения. Результатом двухлетнего исследования стали осмотр и картографирование более сотни памятников различных археологических эпох – от каменного века до позднего средневековья (Рис. 1).

Памятники каменного века представлены как единичными находками, так и остатками стоянок мезо-неолитического времени. Среди них – отдельные изделия из кремня, происходящие из пунктов Полесское I (Рис. 2: 5), Соболевка I, III (Рис. 2: 6, 13), Летки I, III, IV (Рис. 2: 4, 10 – 12, 14), Рожны II (Рис. 2: 7 – 8): ретушированные пластины и отщепы, скребки, резцы и проколка. Керамика неолитического облика в комплексе с кремневыми изделиями происходит с памятников Парня V, Рожны VI, Грушки I